DOI: https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-07-02 Pages: 13-24

Oriental Journal of Philology

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:
http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about

SYNONYMY IN TAJIK AND TURKMEN: A CONTRASTIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS

Umida Ubaydullayeva
DSc candidate, Jizzakh State Pedagogical University named after Abdulla Qodiriy
Doctor of Philosophy (PhD) in Philology
E-mail: umidaubaydullayeva49@gmail.com
Jizzakh, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: synonymy, synonymic series, dominant, paired synonyms, lexical stratum, Tajik, Turkmen, contrastive-typological analysis.

Received: 01.11.26
Accepted: 02.11.26
Published: 03.11.26

Abstract: The article offers a contrastive-typological analysis of lexical synonymy in Tajik, an Iranian language of the Indo-European family, and Turkmen, a Turkic language of the Oghuz group. Synonymic series and paired synonyms cited in dictionaries, textbooks and research papers are compared on five parameters: the lexical strata of a series, the dominant and its origin, the features that differentiate members, the form and component order of paired synonyms, and the definition of a synonym in the sources. In both languages the series are multi-layered: native words stand next to Arabic and Persian loans. The difference lies in how the strata are distributed by register. In the Tajik series examined, Arabic words also belong to the neutral core; in the Turkmen series the neutral member is usually a native Turkic word, while bookish and poetic members are loans. Tajik forms paired synonyms with the linking element -u/-yu, Turkmen by hyphenated juxtaposition. The findings can be used in bilingual lexicography and in translation teaching.

TOJIK VA TURKMAN TILLARIDA SINONIMIYA FENOMENINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Umida Ubaydullayeva
Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti DSc doktoranti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: umidaubaydullayeva49@gmail.com
Jizzax, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: sinonimiya, sinonimik qator, dominanta, juft sinonimlar, leksik qatlam, tojik tili, turkman tili, qiyosiy-tipologik tahlil.

Annotatsiya: Maqolada hind-yevropa oilasining eron guruhiga mansub tojik tili va turkiy tillarning o‘g‘uz guruhiga kiruvchi turkman tilidagi leksik sinonimiya qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Lug‘at, darslik va ilmiy ishlarda keltirilgan sinonimik qatorlar hamda juft sinonimlar beshta parametr bo‘yicha solishtirildi: qatorning leksik qatlam tarkibi, dominanta va uning qatlami, a’zolarni farqlovchi belgilar, juft sinonimlarning shakli va komponentlar tartibi, manbalardagi ta’rif. Ikkala tilda qatorlar ko‘p qatlamli ekani, ya’ni o‘z so‘zlar bilan arabcha va forscha o‘zlashmalar yonma-yon kelishi aniqlandi. Farq ularning uslubiy taqsimotida ko‘rinadi: ko‘rilgan tojik qatorlarida arabcha so‘zlar betaraf yadroga ham kiradi, turkman qatorlarida betaraf a’zo ko‘pincha o‘z turkiy so‘z, kitobiy va she’riy a’zo esa o‘zlashma bo‘ladi. Juft sinonimlar tojik tilida -y/-ю bog‘lovchi unsuri bilan, turkman tilida chiziqcha bilan yonma-yon qo‘yish orqali hosil bo‘ladi. Natijalar ikki tilli lug‘at tuzish va tarjima o‘qitishda qo‘llanishi mumkin.

СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИНОНИМИИ В ТАДЖИКСКОМ И ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКАХ

Умида Убайдуллаева
Докторант (DSc) Джизакского государственного педагогического университета имени Абдуллы Кадыри,
доктор философии (PhD) по филологическим наукам
E-mail: umidaubaydullayeva49@gmail.com
Джизак, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: синонимия, синонимический ряд, доминанта, парные синонимы, лексический пласт, таджикский язык, туркменский язык, сопоставительно-типологический анализ.

Аннотация: В статье в сопоставительно-типологическом аспекте рассматривается лексическая синонимия таджикского языка (иранская группа индоевропейской семьи) и туркменского языка (огузская группа тюркских языков). Синонимические ряды и парные синонимы из словарей, учебников и научных работ сопоставлены по пяти параметрам: пластовый состав ряда, доминанта и её происхождение, дифференциальные признаки членов ряда, форма парных синонимов и порядок компонентов,

определение синонима в источниках. Установлено, что в обоих языках ряды многослойны: исконные слова сочетаются в них с арабскими и персидскими заимствованиями. Различие проявляется в стилистическом распределении пластов: в рассмотренных таджикских рядах арабизмы входят и в нейтральное ядро, в туркменских рядах нейтральным членом чаще служит исконно тюркское слово, а книжные и поэтические члены представлены заимствованиями. Парные синонимы в таджикском языке образуются с помощью соединительного -у/-ю, в туркменском – бессоюзным соположением через дефис. Результаты применимы в двуязычной лексикографии и в преподавании перевода.

Kirish. Sinonimiya bir tushunchani bir necha so‘z bilan ifodalash imkonini beradi: so‘zlovchi ma’no nozikligi, uslub va baho jihatidan vaziyatga mos birlikni tanlaydi, matnda takrordan qochadi. Sinonimik qatorning tarkibi tilning tarixidan ham darak beradi. Qatorga qaysi leksik qatlam birliklari kirgani va ular qaysi uslubda qo‘llanishi tilning qo‘shni tillar bilan aloqalari natijasidir.

Tojik va turkman tillari genetik jihatdan turli oilalarga mansub. Tojik tili hind-yevropa oilasining eron guruhiga kiradi va Markaziy Osiyodagi fors tilining adabiy shakli sifatida tavsiflanadi [1]. Turkman tili turkiy tillarning o‘g‘uz (janubi-g‘arbiy) guruhiga mansub [2]. Shunga qaramay, ikki til uzoq vaqt bir mintaqada rivojlangan va ularning lug‘atida arab-islom madaniyati orqali kirgan arabcha so‘zlar hamda forscha o‘zlashmalardan iborat umumiy qatlam bor. Turkman adabiy tili XVIII asr o‘rtalarida shakllanganida forscha unsurlar uning tarkibida dastlabki davrdan mavjud edi; bunday so‘zlar bevosita fors tilidan yoki chig‘atoy tili orqali o‘zlashgan [3]. Demak, ikki tilning sinonimik qatorlarida bir manbadan kelgan birliklar uchrashi tabiiy. Bu birliklar har bir tilda qanday uslubiy o‘rin egallashi esa alohida tekshirishni talab qiladi.

Ikki til sinonimiyasi odatda boshqa tillar bilan juftlikda o‘rganilgan: fors-tojik sinonimiyasi rus tili bilan [4; 5], turkman sinonimiyasi esa boshqa o‘g‘uz lahjalari bilan [6]. Tojik va turkman sinonimik tizimlarini bir xil parametrlar bo‘yicha bevosita solishtirgan ishni biz ko‘rib chiqqan manbalarda uchratmadik. Mavzuning dolzarbligi shu bilan belgilanadi. Bundan tashqari, O‘zbekistonda sharq tillari bo‘yicha mutaxassislar tayyorlashda bu ikki til ko‘pincha yonma-yon o‘qitiladi, ikki tilli lug‘at tuzish va tarjima amaliyoti esa sinonimlarning uslubiy farqlarini aniq bilishni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi tojik va turkman tillaridagi leksik sinonimiyani yagona parametrlar asosida qiyoslab, umumiy va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib to‘rtta savol qo‘yildi: 1) ikki tilda sinonimik qatorlar qaysi leksik qatlamlardan tuziladi; 2) qator dominantasi qanday mezonlar bilan belgilanadi va u qaysi qatlamga mansub bo‘ladi; 3) qator a’zolari qaysi belgilar bo‘yicha farqlanadi; 4) juft sinonimlar ikki tilda qanday shaklda hosil bo‘ladi va ularda komponentlar tartibi qanday. Ishning yangiligi ikki tilning sinonimik materiali birinchi marta bitta parametrlar tizimi bo‘yicha solishtirilishida va dominantaning etimologik qatlamini tipologik belgi sifatida qo‘llash taklif etilishidadir.

Adabiyotlar sharhi. Tojik tilshunosligida sinonimiya leksikologiyaning asosiy masalalaridan biri sifatida o‘rganilgan. M. Muhammadiyevning «Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ» (1993) lug‘ati tojik tilidagi sinonimik qatorlarni jamlagan asosiy manbadir [7]. Umumta’lim maktabining 6-sinf darsligida muradiflar (sinonimlar) bir ma’noni anglatsa-da, qo‘llanish o‘rni bilan farq qiladigan so‘zlar deb ta’riflanadi va *мақсад, муддао, ният, орзу, ком, умед, азм* qatori misol qilib keltiriladi [8].

S. M. Tilloyeva fors va rus tillaridagi semantik sinonimiyani qiyoslar ekan, dominantani tanlash tamoyillarini aniq ko‘rsatadi: tayanch so‘z asosiy ma’noni eng aniq ifodalashi, uslubiy jihatdan betaraf bo‘lishi va qo‘shimcha ma’no ottenkalariga ega bo‘lmasligi kerak; hissiy bo‘yoqli so‘zlar dominanta bo‘la olmaydi. Shu tamoyil asosida tojik tilida *ғазабнок* (“g‘azabli”) qatorning tayanch so‘zi deb olinadi [4]. M. Z. Daminova rus va tojik tillaridagi juft sinonimlarni qiyosiy o‘rganib, ularni leksikaning alohida guruhi sifatida tavsiflagan [5].

Turkman tilshunosligida asosiy leksikografik tayanch ikki jildlik «Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi» (2016) hisoblanadi [9]. G. Joraýewa o‘simlik nomlari misolida turkman tilidagi sinonimlarni ikki guruhga ajratadi: adabiy tildagi leksik-semantik qatorlar (*alatiken – çakyrtiken*) va lahjalarga xos sinonimlar (*hyýar – bädri*, *erik – zerdaly*) [10]. A. Altyyeva va J. Annayeva Maxtumquli she’riyatidagi sinonimlarni tahlil qilib, to‘liq sinonimlar (*gowy – ýagşy – oňat*, *gurt – böri – möjek*), ideografik sinonimlar (*kelle – baş*) va uslubiy sinonimlarni (*adam – ynsan*) ajratadi. Mualliflar shoir o‘z turkman so‘zini arabcha yoki forscha sinonimi bilan yonma-yon qo‘llaganini ham qayd etadi: *gaýgy – gam*, *tiken – har*, *ýüz – ruý* [11]. L. Do‘g‘an turkman tilidagi ikilamalar (juft so‘zlar) orasida bir xil yoki yaqin ma’noli so‘zlardan tuzilgan birliklarni alohida guruhga ajratgan: *bala – çaga, däli – telbe, il – halk, ses – seda, sag – salamat, hal – ahwal* [12].

M. Erdem o‘g‘uz guruhi lahjalaridagi sinonimiyani bir til ichida uzoq vaqt davomida kechadigan jarayon deb biladi. Uning fikricha, ko‘p ma’noli so‘zlar orasida majoz va ishora orqali kesishuvlar yuzaga keladi va tilning o‘z so‘zlari shu yo‘l bilan sinonimga aylanadi. Muallif

lahjalararo sinonimiyaga ham misol keltiradi: turk adabiy tilida *bul-*, turkman va ozarbayjon adabiy tillarida esa *tap-* (“topmoq”) qo‘llanadi [6].

Umumnazariy asos sifatida rus leksikografiyasida ishlab chiqilgan dominanta tushunchasi [13], Yu. D. Apresyanning sinonimlarni farqlovchi belgilar tizimi [14], yaqin sinonimiya (near-synonymy) nazariyasi [15] va sinonimiyani kontekstga bog‘liq munosabat deb qarovchi yondashuv [16] olindi. Sharhdan ko‘rinadiki, mavjud ishlar har bir tilni alohida yoki boshqa til bilan juftlikda yoritadi; tojik va turkman materialini yagona sxemada solishtirish masalasi hali ochiq qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega va dala ishi yoki korpus hisob-kitobiga tayanmaydi. Material lug‘at, darslik va ilmiy ishlarda keltirilgan sinonimik qatorlar hamda juft sinonimlardan tanlab olindi: tojik tili bo‘yicha [4; 5; 7; 8], turkman tili bo‘yicha [6; 9–12]. Tojik materialiga ikkita darslik qatori va *ғазабнок* qatori, shuningdek muallif tahlil uchun tanlagan ikki qator (*ҷаҳон – дунё – гетӣ – даҳр*, *хона – кулба – ошён*) hamda beshta juft sinonim kirdi. Turkman materialiga [11] maqolasidagi to‘qqizta qator va juftlik, [12] maqolasidagi oltita juft so‘z hamda [10] maqoladagi ikkita lahja juftligi kirdi. Bu hajm statistik xulosa uchun yetarli emas, shu bois qatlamlarning ulushi haqidagi fikrlar faraz tarzida beriladi.

Quyidagi usullar qo‘llandi: qiyosiy-tipologik usul (ikki til materialini oldindan belgilangan parametrlar bo‘yicha solishtirish); komponent tahlil (qator a’zolaridagi umumiy va farqlovchi semalarni ajratish); etimologik qatlamlash (har bir a’zoning kelib chiqishini belgilash: o‘z qatlam, arabcha, forscha); uslubiy tavsif (betaraf, kitobiy, she’riy, so‘zlashuvga xos). Manbada etimologiya ko‘rsatilmagan hollarda kelib chiqish haqidagi izohlar umumiy ma’lum etimologik ma’lumotlarga tayanadi va muallifga tegishli. Qiyos parametrlari: qatorning qatlam tarkibi; dominanta va uning qatlami; farqlovchi belgilar; juft sinonimlarning shakli va komponentlar tartibi; manbalarda sinonimning ta’riflanishi.

Tahlil va natijalar. *Sinonimning ta’rifi.* Ikki an’anada ham sinonimiya to‘liq tenglik emas, ma’no yaqinligi sifatida tushuniladi. Tojik darsligi sinonimlarni bir ma’noni anglatib, qo‘llanish o‘rni bilan farq qiladigan so‘zlar deb ta’riflaydi [8]. Turkman materialida to‘liq sinonimlar (bir-birining o‘rnini bosa oladigan so‘zlar) kam uchrashi, ko‘pchilik qatorlar esa ideografik yoki uslubiy farqqa ega ekani ta’kidlanadi [11]. Bu kuzatishlar yaqin sinonimiya haqidagi umumnazariy qarashga mos keladi: sinonimlar odatda denotat jihatidan yaqin bo‘lib, uslub, baho va birikuvchanlikda farqlanadi [15; 16].

Qatorlarning qatlam tarkibi. Tojik materialida qatorlar ko‘pincha fors-tojik va arab qatlamlari birikuvidan tuziladi. Darslikdagi *мақсад – муддао – ният – орзу – ком – умед – азм* qatorida [8] *мақсад*, *муддао*, *ният*, *азм* arabcha, *орзу*, *ком*, *умед* fors-tojikcha so‘zlardir. Darslikdagi ikkinchi qator *мақсад – мурод – ҳадаф* [8] butunlay arabcha birliklardan iborat.

Ҷаҳон – дунё – гетӣ – даҳр (“dunyo, olam”) qatorida *ҷаҳон* va *гетӣ* forscha, *дунё* va *даҳр* arabcha bo‘lib, *ҷаҳон* hamda *дунё* betaraf, *гетӣ* va *даҳр* esa kitobiy-she’riy uslubga xos. *Хона – кулба – ошён* qatori bir qatlamli (fors-tojikcha), ammo uslubiy jihatdan tabaqalangan: *хона* betaraf, *кулба* kichik, kamtarona turar joyni bildiradi va baho ottenkasiga ega, asl ma’nosi “qush uyasi” bo‘lgan *ошён* esa she’riy nutqda “boshpana” ma’nosida qo‘llanadi.

Bu misollarda arabcha so‘zlar faqat kitobiy qatlamda qolmaydi: *дунё*, *мақсад*, *ният* kundalik nutqda ham betaraf qo‘llanadi va qatorning yadrosiga kiradi. Boshqacha aytganda, tojik tilida arab qatlami betaraf qatlam bilan uslubiy chegara orqali ajralmagan; qatorning betaraf va kitobiy a’zolari ikkala qatlamdan ham bo‘lishi mumkin.

Turkman materialida manzara boshqacha. To‘liq sinonim deb ko‘rsatilgan *gowy – ýagşy – oňat* (“yaxshi”) va *gurt – böri – möjek* (“bo‘ri”) qatorlari [11] butunlay o‘z turkiy birliklardan tuzilgan. O‘zlashma qatorga kirgan hollarda u odatda uslubiy belgilangan a’zo bo‘ladi: *adam – ynsan* juftligida *ynsan* (arabcha *insān*) betaraf *adam*ning yuksak, badiiy muqobilidir [11]. Maxtumquli she’riyatidan keltirilgan *gaýgy – gam*, *tiken – har*, *ýüz – ruý* juftliklarida [11] o‘z so‘z betaraf, arabcha *gam* yoki forscha *har*, *ruý* esa she’riy nutqqa xos. *Göreş – jeň – uruş – söweş* qatorida ham forscha *jeň* uchta o‘z so‘z yonida turadi [11].

Shu bilan birga turkman tilida ham juda erta o‘zlashib, betaraf bo‘lib qolgan arabcha so‘zlar bor: *adam* so‘zining o‘zi arab tilidan kelgan, *dünýä* (“dunyo”) ham kundalik nutqda betaraf qo‘llanadi. Demak, “turkman qatorlarida betaraf a’zo o‘z so‘z bo‘ladi” degan kuzatish mutlaq qoida emas, ko‘rilgan misollardagi tendensiyadir. Uni lug‘at va korpus materiali asosida miqdoriy tekshirish lozim. Ikki til materialining qatlam tarkibi 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Ko‘rilgan sinonimik qatorlarning leksik qatlam tarkibi

Til	Qator yoki juftlik	Qatlamlar (A – arabcha, F – forscha, T – o‘z turkiy)	Betaraf a’zo
Tojik	мақсад – муддао – ният – орзу – ком – умед – азм [8]	A, A, A, F, F, F, A	мақсад (A)
Tojik	мақсад – мурод – ҳадаф [8]	A, A, A	мақсад (A)
Tojik	ҷаҳон – дунё – гетӣ – даҳр	F, A, F, A	ҷаҳон (F), дунё (A)
Tojik	хона – кулба – ошён	F, F, F	хона (F)
Turkman	gowy – ýagşy – oňat [11]	T, T, T	to‘liq sinonimlar
Turkman	gurt – böri – möjek [11]	T, T, T	to‘liq sinonimlar
Turkman	adam – ynsan [11]	A (erta o‘zlashma), A	adam
Turkman	gaýgy – gam; tiken – har; ýüz – ruý [11]	T – A; T – F; T – F	o‘z so‘z (T)

Til	Qator yoki juftlik	Qatlamlar (A – arabcha, F – forscha, T – o‘z turkiy)	Betaraf a’zo
Turkman	göreş – jeň – uruş – söweş [11]	T, F, T, T	o‘z so‘zlar (T)

Dominanta. Dominantani belgilashda rus leksikografiyasida qabul qilingan mezonlarga tayanildi: dominanta qatordagi eng umumiy ma’noni ifodalaydi, uslubiy jihatdan betaraf bo‘ladi, nutqda boshqa a’zolarga nisbatan erkinroq birikadi va ko‘proq qo‘llanadi [13; 14]. Tojik materialida bu mezonlar *ғазабнок* qatorida manbaning o‘zida qo‘llangan [4]. Darslikdagi qatorlarda dominanta ko‘rsatilmagan [8]; yuqoridagi mezonlarga ko‘ra *мақсад* ikkala qatorda ham eng umumiy va betaraf a’zo bo‘lib chiqadi. Bu muallifning bahosi bo‘lib, uni chastota ma’lumotlari bilan tasdiqlash kerak. *Ҷаҳон – дунё – ғетӣ – даҳр* qatorida esa ikki betaraf a’zo bor va dominanta tanlovi chastota hamda birikuvchanlikka bog‘liq bo‘ladi.

Turkman manbalarida dominanta ko‘rsatilmagan [11]. *Gowy – ýagşy – oňat* va *gurt – böri – möjek* to‘liq sinonimlar sifatida tavsiflangani uchun [11] ularda mezonlar yagona tayanch so‘zni ajratib bermaydi; bunday qatorlarda dominanta masalasi chastota va hududiy qo‘llanishga qarab hal qilinadi. *Adam – ynsan* juftligida betaraflik mezoni *adam*ni dominanta deb belgilaydi. Shunday qilib, ko‘rilgan misollarda tojik qatorlarining dominantasi arabcha ham, forscha ham bo‘lishi mumkin (*мақсад, ҷаҳон*), turkman qatorlarida esa dominanta o‘z so‘z yoki juda erta o‘zlashgan so‘z bo‘ladi. Dominantaning etimologik qatlamini qiyosiy tadqiqotda alohida parametr sifatida qayd etishni taklif qilamiz: u o‘zlashma qatlam tilning betaraf yadrosiga qay darajada singib ketganini ko‘rsatadi.

Farqlovchi belgilar. Ikki tilda qator a’zolari bir xil turdagi belgilar bilan farqlanadi, ammo ularning salmog‘i boshqacha. Birinchisi uslub: tojik tilida *ғетӣ, даҳр, ошён*, turkman tilida *ynsan, ruý, har* she’riy-kitobiy a’zolardir. Ikkinchisi baho: *кулба* kamtarona, kichik turar joy haqidagi baho ottenkasini beradi. Uchinchisi ma’no hajmi: turkman tilidagi *kelle – baş* juftligi ideografik sinonimlarga misol qilib keltiriladi [11]. To‘rtinchisi hududiy farq: M. Erdem ko‘rsatgan *bul- / tap-* turi lahjalar yoki qardosh adabiy tillar o‘rtasidagi sinonimiyadir [6]. Erdem tasvirlagan yana bir manba – ko‘p ma’noli o‘z so‘zlar ma’nolarining majoz orqali kesishuvi [6]; bu jarayon turkman tilida o‘z qatlamdan iborat qatorlarning shakllanishini tushuntiradi.

Turkman tilida hududiy farq lahjalar ichida ham yaqqol ko‘rinadi. O‘simlik nomlari bo‘yicha to‘plangan materialda adabiy *hyýar* (“bodring”) so‘ziga ersari lahjasidagi *bädri*, adabiy *erik* so‘ziga qiroch va hasar lahjalaridagi *zerdaly, zardaly* shakllari mos keladi [10]. Bunday juftliklarda adabiy shakl qatorning tayanch so‘zi bo‘ladi, lahja shakli esa hududiy belgiga ega a’zo

sifatida beriladi. Tojik materialimizda lahja sinonimlari ko‘rib chiqilmadi; bu masala keyingi tadqiqot uchun ochiq qoladi.

She’riy matnlarda sinonim sifatida qo‘llangan ba’zi birliklar leksik tizimda giponimlar bo‘lishi mumkin. Masalan, Maxtumquli she’riyatidan keltirilgan *at, bedew, ýylky, gylýal, ýaby* qatori [11] turli ot zotlari va ot turlarini bildiruvchi so‘zlarni birlashtiradi. Bunday birliklar kontekstual sinonim vazifasini bajarsa-da, lug‘atda *at* tushunchasining giponimlari sifatida berilishi to‘g‘riroq. Ikki tilli lug‘at tuzishda bu farqni hisobga olish kerak.

Juft sinonimlar. Ikkala tilda ham ikki sinonimni yonma-yon qo‘yib, umumlashgan yoki kuchaytirilgan ma’no hosil qilish keng tarqalgan, biroq shakliy usul farq qiladi. Tojik tilida komponentlar *-у/-ю* bog‘lovchi unsuri orqali birikadi: *бону пар* [8], *шоду хуррам*, *бахту саодат*, *азобу шиканҷа*, *боғу роғ*. Daminova bunday birliklarni tojik leksikasining alohida guruhi sifatida o‘rgangan [5]. Komponentlar ko‘pincha turli qatlamdan olinadi: *бахту саодат*da forscha *бахт* arabcha *саодат* bilan, *азобу шиканҷа*da arabcha *азоб* forscha *шиканҷа* bilan birikkan. Ko‘rilgan misollarda komponentlar tartibi barqaror: *боғу роғ* ishlatiladi, *роғу боғ* shakli qo‘llanmaydi.

Turkman tilida juft so‘zlar bog‘lovchisiz, chiziqcha bilan yonma-yon qo‘yish orqali hosil bo‘ladi: *bala – çaga, däli – telbe, il – halk, ses – seda, sag – salamat, hal – ahwal* [12]. Bu yerda ham qatlamlar aralashadi: *il – halk, sag – salamat* juftliklarida o‘z so‘z arabcha so‘z bilan, *ses – seda*da forscha so‘z bilan birikkan. Ko‘rilgan aralash juftliklarda o‘z so‘z birinchi o‘rinda turadi. L. Do‘g‘an turkiy juft so‘zlarda turkiy so‘zning oldin kelishini tartibni belgilovchi omillardan biri sifatida qayd etadi va ayrim juft so‘zlar ikki xil tartibda ham uchrashini ko‘rsatadi [12]. Demak, turkman tilida tartib tojik tilidagiga nisbatan erkinroq.

Parametrlar bo‘yicha qiyos natijalari 2-jadvalda jamlandi. Jadval ko‘rilgan material asosida muallif tomonidan tuzilgan va keyingi tadqiqotlar uchun qiyos sxemasi sifatida taklif etiladi.

2-jadval. Tojik va turkman sinonimik tizimlarini qiyoslash sxemasi

Parametr	Tojik tili	Turkman tili
Sinonim ta’rifi	bir ma’noli, qo‘llanish o‘rni bilan farqlanuvchi so‘zlar [8]	to‘liq, ideografik va uslubiy sinonimlar ajratiladi [11]
Qator qatlamlari	fors-tojik va arab qatlamlari birikuvi; bir qatlamli qatorlar ham bor	o‘z turkiy qatlam ustun; arabcha va forscha a’zolar ham uchraydi
Betaraf yadro	arabcha va forscha so‘zlar (мақсад, ҷаҳон, дунё)	asosan o‘z so‘z yoki erta o‘zlashma (adam)
Kitobiy-she’riy a’zolar	arabcha va forscha (даҳр, гетӣ, ошён)	asosan o‘zlashmalar (ynsan, ruý, har)
Qatorlar paydo bo‘lish manbai	qatlamlar birikuvi, mumtoz adabiy an’ana	o‘z so‘zlar ma’nolarining majoz orqali kesishuvi [6], o‘zlashmalar
Juft sinonimlar shakli	-у/-ю bog‘lovchi unsuri (бахту саодат)	chiziqcha bilan yonma-yon qo‘yish (il – halk)

Parametr	Tojik tili	Turkman tili
Komponentlar tartibi	ko‘rilgan misollarda barqaror	o‘z so‘z odatda oldin keladi; ayrim juftliklarda tartib o‘zgaradi [12]

Muhokama. Natijalar ikki tilning tipologik farqi bilan bir qatorda ularning tarixiy taraqqiyot yo‘llari farqini ham aks ettiradi. Tojik tili fors adabiy an’anasining davomchisi bo‘lib, arabcha so‘zlar bu an’anada ko‘p asrlar davomida qo‘llangan. Shuning uchun *дунё, мақсад, ният* kabi so‘zlar tojik tilida uslubiy belgisini yo‘qotib, betaraf qatlamga o‘tgan. Turkman adabiy tili esa nisbatan kech, XVIII asrda shakllangan va forscha unsurlar unga ta’lim va adabiy an’ana orqali kirgan [3]. Bu omil turkman tilida o‘zlashmalarning ko‘proq kitobiy-she’riy uslubga bog‘lanib qolganini tushuntirishi mumkin. Ushbu izoh faraz bo‘lib, uni tarixiy matnlar materialida tekshirish zarur.

Tadqiqotda olingan natija dastlabki farazni aniqlashtiradi. Ilgari turkman qatorlari asosan o‘z turkiy birliklardan tuziladi, deb taxmin qilingan edi. Material shuni ko‘rsatdiki, turkman tilida ham arabcha va forscha o‘zlashmalar qatorlarga faol kiradi (*jeň*, *gam*, *ynsan*, *halk*, *salamat*), ammo ular odatda uslubiy belgilangan a’zo bo‘ladi. Shu sababli ikki tilni “ko‘p qatlamli” va “bir qatlamli” deb qarama-qarshi qo‘yish to‘g‘ri emas. Farqni qatlamlarning uslubiy taqsimotida ko‘rish to‘g‘riroq.

Bu xulosa tarjima amaliyoti uchun ham ahamiyatli. Ikki tilda ham mavjud bo‘lgan arabcha so‘zlar uslub jihatidan har doim mos kelmaydi. Tojik matnidagi betaraf arabcha so‘zni turkman tiliga o‘tkazishda shu so‘zning turkmancha shaklini avtomatik tanlash uslubni ko‘tarib yuborishi mumkin; aksincha, turkman she’riy matnidagi o‘zlashmani tojik tiliga betaraf so‘z bilan berish matnning uslubiy rangini pasaytiradi. Ikki tilli lug‘atda har bir sinonimning qatlami va uslubiy belgisi ko‘rsatilsa, tarjimon bunday xatolardan saqlanadi.

Shu maqsadda ikki tilli sinonimlar lug‘ati maqolasining tuzilishini taklif qilamiz (3-jadval). Har bir qator uchun dominanta, a’zolarning etimologik qatlami, uslubiy belgisi va ikkinchi tildagi uslubiy muvofiq ekvivalenti ko‘rsatiladi. Jadvaldagi misollar maqolada tahlil qilingan materialdan olingan.

3-jadval. Ikki tilli sinonimlar lug‘ati maqolasining taklif etilayotgan tuzilishi

Maydon	Tojik qatori bo‘yicha namuna	Turkman qatori bo‘yicha namuna
Umumiy ma’no	“olam, dunyo”	“inson, odam”
Dominanta	ҷаҳон / дунё	adam
Qator a’zolari va qatlami	ҷаҳон (F), дунё (A), гетӣ (F), даҳр (A)	adam (A, erta o‘zlashma), ynsan (A)
Uslubiy belgi	гетӣ, даҳр – kitobiy-she’riy	ynsan – yuksak, badiiy

Maydon	Tojik qatori bo‘yicha namuna	Turkman qatori bo‘yicha namuna
Farqlovchi izoh	даҳр “zamon, davr” ma’nosi bilan ham bog‘lanadi	ynsan ko‘proq badiiy va publitsistik matnda
Tarjimada tavsiya	betaraf a’zoni betaraf a’zo bilan, she’riy a’zoni she’riy a’zo bilan berish	xuddi shu tamoyil

Tadqiqotning cheklovlari ham bor. Birinchidan, tanlanma kichik va ikkilamchi manbalardan olingan, shu sababli qatlamlar ulushi haqidagi fikrlar miqdoriy dalilga ega emas. Ikkinchidan, ayrim etimologik va uslubiy izohlar muallifning tahliliga tayanadi. Uchinchidan, so‘zlashuv nutqi va lahjalar materiali deyarli jalb qilinmadi. Keyingi bosqichda M. Muhammadiyev lug‘ati [7] va turkman izohli lug‘ati [9] dagi barcha qatorlar to‘liq ro‘yxatga olinib, qatlamlar va dominantalar bo‘yicha hisob-kitob qilinishi, natijalar matn korpuslaridagi chastota ma’lumotlari bilan solishtirilishi lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi.

1. Tojik va turkman tillari genetik jihatdan ayri bo‘lsa-da, ularning sinonimiyasi umumiy qonuniyatlarga bo‘ysunadi: qator umumiy sema va dominanta atrofida tuziladi, sinonimlar asosan yaqin sinonimiya sifatida namoyon bo‘ladi va uslub, baho, ma’no hajmi hamda hudud bo‘yicha farqlanadi.

2. Ikkala tilda qatorlar ko‘p qatlamli: o‘z so‘zlar arabcha va forscha o‘zlashmalar bilan yonma-yon keladi. Ko‘rilgan tojik qatorlarida arabcha so‘zlar betaraf yadroga ham kiradi va dominanta bo‘la oladi; turkman qatorlarida betaraf a’zo odatda o‘z so‘z yoki juda erta o‘zlashgan so‘z, o‘zlashmalar esa ko‘proq kitobiy-she’riy a’zo bo‘ladi.

3. Juft sinonimlar ikkala tilda ham faol, ammo shakli farqlanadi: tojik tilida komponentlar *-у/-ю* unsuri bilan bog‘lanadi va tartibi barqaror, turkman tilida ular chiziqcha bilan yonma-yon qo‘yiladi, o‘z so‘z odatda oldin keladi va tartib nisbatan erkin.

4. Qiyosiy tadqiqotlarda dominantaning etimologik qatlamini alohida parametr sifatida qayd etish taklif qilinadi: bu belgi o‘zlashma qatlamning tilning betaraf yadrosiga singish darajasini ko‘rsatadi.

5. Amaliy tavsiyalar: tojikcha-turkmancha va turkmancha-tojikcha sinonimlar lug‘atida har bir a’zoning qatlami va uslubiy belgisi ko‘rsatilishi; tarjima mashg‘ulotlarida umumiy arabcha-forscha so‘zlarning ikki tildagi uslubiy qiymati farqiga oid mashqlar berilishi; kontekstual sinonimlar va giponimlar lug‘atda farqlab berilishi maqsadga muvofiq. Qatlamlar ulushi haqidagi xulosalarni lug‘atlar va matn korpuslari asosida miqdoriy tekshirish keyingi tadqiqot vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Perry J.R. A Tajik Persian Reference Grammar. – Leiden; Boston: Brill, 2005. – xvi, 521 p. – (Handbook of Oriental Studies. Section 8: Central Asia; Vol. 11).

2. Clark L. Turkmen Reference Grammar. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1998. – XXVI, 708 p.

3. Knüppel M. Turkmens: Turkmen language // Encyclopaedia Iranica (online edition). – 2000. – URL: https://www.iranicaonline.org/articles/turkmens

4. Тиллоева С.М. Национальная специфика языков (на материале семантической синонимии персидского и русского языков): монография. – Екатеринбург: УрГПУ, 2019. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM). – ISBN 978-5-7186-1205-9.

5. Даминова М.З. Сопоставительный анализ парных синонимов русского и таджикского языков: дис. … канд. филол. наук: 10.02.20. – Душанбе, 2015.

6. Erdem M. Oğuz grubu Türk lehçelerinde eş anlamlılık (synonymy) // Zeynep Korkmaz Armağanı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004. – S. 147–162.

7. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271 с.

8. Анварӣ С., Мирзоев А., Ғаффоров А. Забони тоҷикӣ: китоби дарсӣ барои синфи 6. – Нашри 5. – Душанбе: Маориф, 2023. – 232 с.

9. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi: iki tomda / Düz.: G. Kyýasowa, G. Geldimyradow, H. Durdyýew. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.

10. Joraýewa G. Gahryman Arkadagymyzyň «Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri» atly köp jiltli ylmy-ensiklopedik kitabynyň dil biliminiň baýlaşmagyndaky gymmaty // Ýaşlaryň ylmy we tehnikasy. – 2024. – № 2. – S. 3–7.

11. Алтыева А., Аннаева Ж. Употребление синонимов в поэзии Махтумкули // Современные научные исследования и инновации. – 2023. – № 11. – URL: https://web.snauka.ru/issues/2023/11/100941

12. Doğan L. Türkmen Türkçesinde ikilemeler // ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. – 2012. – Cilt 3, Sayı 6. – S. 91–103.

13. Словарь синонимов русского языка: в 2 т. / под ред. А.П. Евгеньевой. – Л.: Наука, 1970–1971.

14. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. I: Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Языки русской культуры; Восточная литература, 1995.

15. Edmonds P., Hirst G. Near-synonymy and lexical choice // Computational Linguistics. – 2002. – Vol. 28, No. 2. – P. 105–144. – DOI: 10.1162/089120102760173625

16. Murphy M.L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 304 p.